

H.M. Werner

Hendrik Marinus Werner (1846-na 1927-) was officier bij de cavalerie. Hij werd opgeleid aan het K.M.A. te Breda en na zijn actieve dienstperiode in 1883 als ritmeester op non-actief gesteld. Vanaf dat jaar verschenen van hem publicaties op het gebied van geschiedenis en kunst, hoofdzakelijk over kastelen. Zijn belangrijkste, althans meest bekende, werk is het tweedelige *Geldersche Kasteelen*¹, dat in 1906 en 1908 verscheen. Daarnaast schreef hij veel artikelen, vooral in *De Geldersche Volksalmanak*, waarin hij elk jaar een kasteel behandelde. Ook in *De Navorscher* en genealogische en heraldische tijdschriften komen we artikelen van hem tegen.

In *Geldersche Kasteelen* staan ruim 90 afbeeldingen, bijna allemaal van kastelen. De herkomst van die afbeeldingen wordt echter nergens vermeld. Het blijkt dat er minstens 20 gereproduceerd zijn uit wat wij nu kennen als het in de oorlog verloren gegane handschrift van Andries Schoemaker over Gelderland. De aantekeningen en andere materialen die Werner voor zijn publicatie gebruikte zijn bewaard gebleven.² Daarin komen foto's en calques van in het boek gebruikte afbeeldingen voor, waaronder ook uit het ms Schoemaker. In een aantekening van Werner staat: 'Drie der platen, die wij aan deze verhandeling toevoegen, ofschoon vervaardigd naar losse, onuitgewerkte, hier en daar zelfs met de eisen der tekenkunst strijdige schetsen (...)'. Ze staan in het boek in deel II, p. 373 en betreffen tekeningen van Schoemaker, maar dat wist Werner niet.

Schetsboek van C. Pronk en zijne leerlingen

Een publicatie van Werner uit 1919 gaat er nader op in.³ Die begint met een beschouwing over kunst en gaat dan over naar landschapschilders en -tekenaars. Op p. 509 schrijft hij over Cornelis Pronk o.a.:

'Maar zijn grote liefhebberij bestond uit het teekenen van stads- en dorpsgezichten,(...). Hiertoe ging hij telken zomer om zoo te zeggen dagelijks er op uit, veelal in gezelschap zijner leerlingen. de Haen, de Beijer, van Liender, enz. of van *zijn vriend Andries Schoemaker*. [cusivering van mij, B.K.]'

Op p. 511 gaat het over Andries Schoemaker; 'oudere vriend van Pronk en dikwijls diens tochtgenoot op zijne teekenreizen door het land'. Werner heeft het over Schoemakers leven en activiteiten en vermeldt dat de rijke, door hem nagelaten verzameling grotendeels in het bezit is van de Koninklijke Bibliotheek. Hij vervolgt dan:

'In verband met het bovenstaande willen wij met een enkel woord de aandacht vestigen op het schetsboek van C. Pronk en zijne leerlingen, en waaraan waarschijnlijk Andries Schoemaker heeft medegearbeid. Het bestaat uit ruim 1200 folio bladen oud-Hollandsch papier, waarop voorkomen 523 schetsen en tekeningen van steden, dorpen, huizen, kasteelen, kerken, kloosters, ruinen, enz., bijna alle in Gelderland gelegen, sommige van meer of minder uitvoerige schriftelijke toelichting voorzien.

Deze belangrijke verzameling was eertijds in bezit van den heer G. Verloop, gemeenteontvanger te Barneveld, die haar van een oom geërfd had, de bladen alphabethisch ordende en ze toen in twee zware folio deelen liet inbinden. Na zijn dood kwam zijn inboedel in 1906 te Amsterdam onder den hamer en werd dit werk voor f 400.- aangekocht ten behoeve van het Rijksarchief te Arnhem, waarin het zich thans bevindt.'

Werner heeft blijkbaar nog steeds⁴ niet door dat het hier om een manuscript van Schoemaker gaat, dat behoort bij de zojuist door hem genoemde rijke verzameling van Schoemaker die voor een groot deel in het bezit van de Koninklijke Bibliotheek is. Dat is te meer merkwaardig omdat het Rijksarchief in Arnhem vanaf 1906 wist dat het om een manuscript van Schoemaker ging.⁵ Achterhaalde feiten blijven lang leven.

Werner vervolgt dan:

'Vele dier tekeningen zijn geteekend: C. Pronk; andere: A. de Haen; de meeste vermelden den naam van den teekenaar niet. Sommige plaatjes zijn uiterst fijn en nauwkeurig in bijzonderheden in oostindischen inkt uitgewerkt; vele andere zijn slechts ruwe, losse, soms onvolkomene, zelfs misteekende schetsen, maar wat het onschatbaar belangrijke dezer verzameling uitmaakt, is dat de meeste: huizen, kasteelen, gezichten, enz. te aanschouwen geven, die lang zijn verdwenen en waarvan nergens elders afbeeldingen te vinden zijn, daar van alles wat hier bijeen is - op enkele uitzonderingen na, zie bijv. de platen in: „Geldersche Kasteelen,” 2 deelen 4o, - nimmer iets in druk is verschenen. Ook de oude stadsgezichten van Arnhem, Nijmegen, Wageningen, Hattem, Zutphen, enz. zijn hoogstbelangwekkend.'

Hier wordt voor het eerst, meer dan tien jaar later, de herkomst van een gedeelte van de afbeeldingen in *Geldersche Kasteelen* genoemd. Over de waarde van dat handschrift zijn we het met Werner eens. Over de kwaliteit van de plaatjes denken we tegenwoordig anders. Met de tekeningen die 'uiterst fijn en nauwkeurig in bijzonderheden in oostindischen inkt uitgewerkt' of zelfs 'zeldzaam fraai' zijn moeten die van Stellingwerf bedoeld zijn. Nauwkeurig was Stellingwerf wel, maar hij was slechts kopiïst en er zit weinig leven in zijn tekeningen. Bovendien kreeg hij een slechte naam omdat hij veel naar oude, onbetrouwbare voorbeelden moest tekenen. De 'ruwe, losse, soms onvolkomene, zelfs misteekende schetsen' zijn ongetwijfeld de onbeholpen en met waterverf ingekleurde tekeningen van Schoemaker. Mooi is anders, maar voorzover ze naar recente schetsen gemaakt zijn, en het jaartal staat er altijd bij, zijn ze zeer waardevol.

Tekeningen van Schoemaker gereproduceerd

De volgende tekeningen in *Geldersche Kasteelen* zijn vermoedelijk afkomstig uit het ms Schoemaker.

<u>pagina en onderschrift in publicatie Werner</u>		<u>ms Schoemaker</u>	
I-7	C.pronk 't oude loo Anno 1729 ^a	668	nCPr 1729
I-169	De Kemmenade in 1730	586	nCPr 1730
I-317	C.Pronk 't huys te Ruurlo v achteren Anno 1732 ^a (2 teekn naar C. Pronk, 1732)	916	nCPr 1732
I-373	Het Huijs Heteren in de Over-betuwe A ^o 1736 ^b (verm. JSt, jaartal fout)	505	tek 1736
I-381	C. Pronk De Rooden Toren, (voorzijde). 1732	910	nCPr 1732
I-381	C. Pronk De Rooden Toren, (achterzijde). 1732 (door SB maar één genoemd)		
I-441	C. Pronk. Het Kasteel de Marsch van voren. Anno 1730 (van achteren niet afgedr.)	729	nCPr 1730
II-95	Het Kasteel Rosande in de eerste helft der 18 ^e eeuw (verm. kopie van JSt)	894	tek zj
II-210	A d. haan de Ridderhofstad Ulft Anno 1731 ^a	1079	nAdH 1731
II-210	A d. haan de Ridderhofstad Ulft Anno 1731 ^a	1080	nAdH 1731
II-212	ad.viv.delin. A.Haan(?) t Graaffelyke Slot Ulft Anno 1731 (?) ^b	1084	nAdH 1731
II-251	Het Kasteel De Rees, van voren gezien. Circa 1750 (lijken nagetekend van JSt)	896	tek zj
II-251	Het Kasteel De Rees van terzijde gezien. Circa 1750	896	tek zj
II-267	A. de Haan del. 't Huis Engelenburg op de Veluwe 1732 H. Spilman fecit 1741	301	nCPr 1732
II-291	A. de Haan ad.viv.del Het Kasteel te Doornenburg in de Opper-Betuwe 1732 (HSp1738)	272	nAdH 1732
II-297	C. Pronk. 't Voorhof van het Kasteel Doornenburg. Anno 1732	273	nCPr 1732
II-305	C. Pronk. 't kasteel Doornenburg van Buijten, Anno 1732	272	nCPr 1732
II-351	C. Pronk het Adelyk huys te Middagten Anno 1729 Middagten ^a	725	nCPr 1729
II-373	het oude huys Middagten ^a (naar JST?)	726	tek zj
II-373	A.d: Haan t huys middagten: het oude en t niwe huys in t verschiet ^a	728	nAdH zj
II-386	C. Pronk. Voorpoort van het Kasteel van Buren. 1728		niet gevonden

In Werners artikel 'Landschapsteekenaars in de 18e eeuw', 1919, komen veelal dezelfde tekeningen voor. Eén die er niet in staat zou uit het ms kunnen komen:

p 523 't Slot te Amelroy. Naar een tekening van A. de Haen. (1732) niet gevonden

In Werners bewaard gebleven manuscripten kunnen zich, behalve calques van hiervoor genoemde tekeningen, nog meer afbeeldingen bevinden. We vonden:

C. Pronk	het kasteel keppel Anno 1730 ^a	570	nCPr 1730
C. Pronk	het kasteel keppel Anno 1730 ^a (er is waarschijnlijk nog een derde tek.)	570	nCPr 1730

^a: titel in overgetrokken handschrift van Andries Schoemaker, ^b: idem van Gerrit Schoemaker; de andere onderschriften staan in drukletters.

Register der tekeningen

Bij de bewaard gebleven papieren van Werner bevindt zich ook een door hem zelf geschreven *Register der tekeningen voorkomende in een werk in handschrift over de Provincie Gelderland, toebehoorende aan den Heer Verloop te Barneveld*. Later is onderaan de lijst een NB geschreven met de volgende inhoud:

Deze verzameling (orig. tekeningen van C. Pronk en zijne leerlingen?) gebonden in 2 zware f^o deelen, is, na den dood van den heer G. Verloop te Amsterdam op eene auctie verkocht en toen aangekocht voor f 400,- ten behoeve van het Rijksarchief v. Gelderland te Amsterdam A^o 1905.

Onder dit stukje staat een onduidelijke paraaf; het lijkt er op dat Werner het op latere leeftijd toegevoegd heeft. Het is merkwaardig dat hij dan pas de bron van zijn 'Register' noemt, want het moet hij gemaakt hebben vóór Verloops overlijden in 1904, dus zelfs al vóór zijn *Geldersche Kasteelen* verscheen. Blijkbaar heeft hij het manuscript rond 1900 in handen gehad en er toen ook de afbeeldingen voor zijn boek uit overgenomen.

In de catalogus van handschriften van Bibliotheek Arnhem wordt opgemerkt⁶ dat het register van Werner van belang is omdat de tekeningen waarnaar het verwijst blijkens ingewonnen informatie op dit moment niet meer beschikbaar zijn. Na de dood van Verloop werden de twee folio delen (...) gekocht door het Rijksarchief in Gelderland en daar zijn ze blijkbaar niet. Het is vreemd dat ook deze schrijver in 1999 nog niet wist dat het om een manuscript van Schoemaker ging. Bovendien had bij informatie toch moeten blijken dat het in de oorlog verbrand was.

Hoe ook, het register is inderdaad van belang. Het is een lijst van uitsluitend huis- of plaatsnamen met daarbij de folionummers, dus op de volgorde van Schoemakers manuscript. Schoemaker noemt de namen in alfabetische volgorde van de eerste letter, maar bij de tweede en volgende letters wijkt dat nog al eens af. Daardoor kon hij Arnhem bovenaan zetten. Zoals gebruikelijk bij zijn beschrijvingen van de provincies begon Schoemaker ook hier met een algemeen overzicht. Daardoor staat de eerste tekening, van Arnhem, pas op folio 27. De laatste op de lijst is Zinderen folio 1229. Omdat Werner een lijst van tekeningen maakte heeft hij de titels zonder tekening niet opgenomen. Maar als er twee tekeningen op één blad, of onder één titel staan, heeft hij dat ook niet vermeld. Iemand heeft onder aan de lijst geschreven dat er 523 tekeningen en schetsen zijn genoemd. Onze telling is 529. Dit Register is als basis voor een inhoudsopgave van Schoemakers manuscript zeer bruikbaar. De inhoud ervan is in de nog te noemen lijst van titels en tekeningen verwerkt.

Verloop, Nairac en Bouwheer

We zagen dat de Barneveldse gemeenteontvanger, tevens directeur van de nutsspaarbank, Gerrit Verloop (1823-1905) een verzameling bladen met topografische tekeningen van zijn oom had geërfd. De oorspronkelijke banden waren

blijkbaar los geraakt en vermoedelijk ontbrak het titelblad. Daardoor werd het handschrift niet als van Schoemaker herkend. Verloop ordende de bladen alfabetisch en liet ze volgens Werner opnieuw inbinden. Na Verloop's dood werd het handschrift geveild en door het Rijksarchief in Gelderland gekocht.

Van Gerrit Verloop is niet bekend dat hij zich actief met de inhoud van het manuscript bezig hield. Dat deed waarschijnlijk wel Carl August Nairac (1813-1885), die zeer geïnteresseerd was in alles wat met oudheidkunde te maken had. Hij had in Leiden gestudeerd en werd daarna advocaat in Arnhem. Na een functie als adjunct-commies bij het Provinciaal Bestuur van Gelderland werd hij in 1841 burgemeester van Barneveld. Hij schreef met medewerking van de gemeentebode Hendrik Bouwheer (1842-1909) een viertal boekjes over geschiedkundige onderwerpen uit Barneveld en omgeving en gaf er lezingen over. Eveneens in samenwerking met Bouwheer richtte hij in 1875 een oudheidkamer met archeologische en andere historische voorwerpen in, waaruit het Veluws Museum Nairac is voortgekomen. Daarin bevindt zich 'de collectie Bouwheer', nu ondergebracht bij het Gemeentearchief van Barneveld, met uittreksels uit de 'boeken van den Heer Verloop'.⁷

Bouwheer had een mooi handschrift en waarschijnlijk zelf ook historische belangstelling. Van de drie heren op het gemeentehuis van Barneveld was hij degene die het schrijfwerk deed. Bij zijn geschriften bevindt zich een negen bladzijden tellende lijst van tekeningen: *Onderschriften onder de tekeningen in de boeken Gelderland van den Heer Verloop*.⁸ De lijst bevat een vrij volledige opgave van alle onderschriften in deel 1 van het manuscript; van deel 2 zijn er maar enkele genoemd. De schrijver had blijkbaar moeite met het schrift van Schoemaker en was niet goed op de hoogte van de geografische namen. De spelling is vaak slordig of ronduit fout.

In de collectie bevinden zich een aantal (overtrek)tekeningen, die door zowel Nairac als Verloop gemaakt zijn en deels het ms. van Schoemaker als bron hebben. Bovendien heeft Bouwheer in een handschrift *Pronk - Kastelen Veluwe* de gedeelten uit het manuscript die betrekking hebben op Barneveld en omgeving overgeschreven. Al dit materiaal is belangrijk voor een reconstructie van het verbrande manuscript.

Bouwheer heeft ook een *Register der Teekeningen*⁹ gemaakt. Dat lijkt een kopie te zijn van het Register van Werner¹⁰; de omschrijvingen verschillen nauwelijks. In de gepubliceerde lijst ontbreekt alleen folio 1055, Wadenoyen, Kerk.

Alexander Ver Huell

Er is nog een vooraanstaand Gelders oudheidkundige die zich met de boeken van Verloop heeft bezig gehouden. Jhr. mr. Alexander Willem Maurits Carel Ver Huell (1822-1897) was afkomstig uit een aanzienlijk Gelders geslacht. Hij had in Leiden zijn rechtenstudie voltooid, maar heeft nooit een beroep uitgeoefend. Hij bleef ongehuwd en leidde een afgezonderd en in zich zelf gekeerd leven. Hij hield zich bezig met de tekenkunst en zijn geliefde Gelderland en op dat gebied heeft hij veel verzameld, getekend en gepubliceerd. Zijn verzameling topografische kunst vormde de basis voor de Topografische Atlas Gelderland in het tegenwoordige Historisch Museum Arnhem.

Bervoets vermeldt¹¹ dat Alexander steeds nieuwe prentenverzamelingen samenstelde, meestal op onderwerp. Hij hechtte daar grote waarde aan, omdat hij er schenkingen van wilde maken of de stukken als 'atlassen' geordend aan het nageslacht wilde achterlaten. Veel kwam niet tot een goed einde en zijn plannen werden vaak doorkruist. Zo ging bijvoorbeeld de verzameling Bodel Nijenhuis niet naar hem, maar naar de Leidse universiteit en kwam de historische collectie van Frederik Muller aan het Rijksprentenkabinet.¹²

H.M. Werner kwam na zijn pensionering in 1883 regelmatig bij Ver Huell aan huis om diens prenten en tekeningen te raadplegen. In de geschreven aantekeningen voor zijn *Geldersche Kasteelen* noemt Werner zes keer een décalque van Ver Huell als herkomst van de betreffende afbeelding. Van één is de tekenaar niet genoemd, één was er naar Pronk, één naar Andries Schoemaker en drie waren er naar De Haen. Ze moeten alle zes zijn overgetrokken uit het ms. Schoemaker en Ver Huell moet daar dus van geweten hebben. In Bervoets' index op persoonsnamen zijn Verloop, Bouwheer en Nairac echter niet genoemd. Toch is aan te nemen dat Ver Huell althans Nairac kende, want ze hebben als twee Gelderse jongemannen ongeveer tegelijkertijd in Leiden rechten gestudeerd.

Uit de veelheid van publicaties van Ver Huell zullen we er één kort bespreken: *Gelderland: teekeningen en prenten*. Het is een boekje van ca. 12 x 18,5 cm, telt 72 pagina's en was volgens het titelblad niet in de handel. Er is geen voorwoord en geen toelichting; er staan alleen titels van afbeeldingen in. Ver Huell heeft met dit boekje blijkbaar aan willen geven wat zijn verzameling, voorzover die Gelderland betrof, allemaal bevatte. Tot en met pag. 58 worden, verdeeld over verschillende portefeuilles, topografische en andere afbeeldingen genoemd. Op pag. 51 - 64 zijn bladen van bijzonder grote afmetingen en een honderdtal portretten van Geldersen opgesomd. Bij pag. 64 begint een lijst van 104 tekeningen in O.I. inkt van J. Stellingwerf, schijnbaar zonder enig verband in doorlopende regels met een alineascheiding afgedrukt.

In het eerste gedeelte staan 459 nummers, sommige met meerdere afbeeldingen, afkomstig uit de 17^e, 18^e en 19^e eeuw. Ver Huell zet overal een d (delineavit), t (tekening), p (prent) of e (ets) bij. Daaruit kon een lijst van 39 afbeeldingen gemaakt worden, gemerkt met een d of een t, die misschien tot vrijwel zeker kopieën uit het ms. Schoemaker zijn. Helaas hebben we dan alleen nog maar titels; waar de betreffende afbeeldingen zich bevinden is grotendeels onbekend. De tekeningen van Stellingwerf die Ver Huell noemt bevinden zich op een enkele na in de topografische atlas van het Historisch Museum Arnhem. Deze komen *niet* uit het manuscript van Schoemaker, maar zijn door Stellingwerf getekend voor Brouërius van Nidek en staan in diens veilingcatalogus.¹⁴ Het is niet onmogelijk dat Stellingwerf later van hetzelfde gebouw ook een tekening voor Schoemaker maakte, maar dat kwam weinig voor.

Bervoets citeert uit Alexanders dagboek:¹⁵

'Terwijl men mij hier zoo onheusch en onbillyk bejegende bragt ik met moeite en kosten die vijf portefeuilles Arnhem, Zutphen, Nijmegen, Tiel, portretten van Gelderschen, autographen, het compleete werk (teekeningen O.I. Inkt) door J. Stellingwerf, Gelderland, bijeen.'

Ver Huell heeft zich vergist of laten beetnemen, want zijn 104 tekeningen van Stellingwerf zijn maar een klein deel van diens complete werk. Volgens de veilingcatalogus van Brouërius van Nidek heeft Stellingwerf minstens 650 tekeningen van Gelderland voor hem gemaakt. Meestal naar oude voorbeelden, waarvan een deel werd aangeleverd door Berkhuijs en De Raadt. Na een veiling in 1759¹⁶ is de collectie verspreid geraakt en maar gedeeltelijk terug te vinden. Uiteindelijk zijn er daarvan 104 bij Ver Huell, en later bij het Historisch Museum Arnhem, terecht gekomen. De Gemeente Bibliotheek in Rotterdam bezit ongeveer eenzelfde aantal Gelderse tekeningen van Stellingwerf.

Het is niet mogelijk precies na te gaan welke tekeningen uit het ms. Schoemaker door Ver Huell overgetrokken of anderszins gekopieerd zijn. Zijn nalatenschap is zeer verspreid en vaak ongeordend en ook zijn publicaties zijn niet erg duidelijk. De gegevens van Werner en Verloop, en de in het volgende hoofdstuk nog te noemen transcripties, bieden meer houvast. Waar dat niet het geval is kan Ver Huell misschien uitkomst bieden.

Noten

- ¹ H.M. Werner, *Geldersche kasteelen: Historische, Oudheidkundige en Genealogische studiën*, deel 1, 1906, deel 2, 1908.
- ² Bibliotheek Arnhem, ms 117, H.M. Werner, Geldersche Kastelen, portefeuilles in 5 dozen.
- ³ H.M. Werner, 'Landschapsteekenaars uit de 18^e eeuw' in *Op de hoogte, maandschrift voor de huiskamer*, 1919, p. 507 - 524.
- ⁴ 'nog steeds', want al in 1907 schreef de Rijksarchivaris voor Gelderland in zijn verslag over 1906 dat een manuscript van Andries Schoemaker was aangekocht.
- ⁵ In de *Verslagen van 's-Lands Oude Archieven*, XXIX 1906, 's-Hage 1907, staat op p. 25 de vermelding van de aankoop van het handschrift, 'in de eerste helft der 18^e eeuw vervaardigd door Andries Schoemaker'.
- ⁶ H.C. van Bommel, *Catalogus van handschriften in de Bibliotheek Arnhem*, 1999, p. 145.
- ⁷ Zie hierover G. Crebolder, *Een byzonder Schoutampt*, 2002
- ⁸ Crebolder, bijlage I, p. 151-156.
- ⁹ Crebolder, bijlage II, p. 157-163.
- ¹⁰ Vergeleken met de gepubliceerde bijlage II is een door Werner doorgestreept gedeelte weggelaten (476), is van enkele namen de door Werner met een vraagteken aangegeven juiste spelling gebruikt (529, 750), zijn toevoegingen weggelaten, een verkeerde volgorde hersteld (962/64/65), etc.
- ¹¹ Jan Bervoets, *Alexander Ver Huell, een levensbeschrijving*, 1992, p. 218.
- ¹² Bervoets, p. 183
- ¹³ *Gelderland: teekeningen en prenten*, 1883, verzameld door A. Ver Huell.
- ¹⁴ *Atlas Der Vereenigde Nederlandsche Provintien En Onderhorige Landschappen*, veilingcatalogus van Mr. Mattheus Brouërius van Nidek, 1743. De atlas werd in zijn geheel verkocht aan Willem Henskes voor f 5000.-.
- ¹⁵ Bervoets, p. 185.
- ¹⁶ *Schouwburg der Nederlanden en onderhorige Landschappen*, 1759.